

Víctor Pàmies i Riudor

Víctor Pàmies i Riudor (Barcelona, 1963) és llicenciat en Filologia Catalana per la Universitat de Barcelona (1996) i té el Màster Online en Terminologia per l'Institut Universitari de Lingüística Aplicada (IULA) de la Universitat Pompeu Fabra (UPF) de Barcelona (2008). Des del 2002 ha publicat a Internet els seus estudis sobre paremiologia catalana (<http://www.dites.cat>) en una vintena de blogs especialitzats.

Joan Amades i els refranys

Diu Joan Amades dels refranys: «El refrany té un encís que no iguala cap altra de les espècies literàries tradicionals: enclou una sonoritat, una cadència, una graciosa dienda i una suau escaiença que li comuniquen suavitat i placidesa auditives que els fan agradosos d'escoltar i, sobretot, fàcils de retenir» (Calsapeu, 2008). I també: «El refrany és la reflexió profunda i condensada d'una veritat dictada per la raó i l'experiència, pertot admesa i acceptada, la definició justa dels fets importants de tot ordre de la vida» (Amades, 1951b: 93).

Són dues maneres ben sensibles de definir el refrany, que demostren la profunda inspiració que aquestes peces desperten en Amades. I espigolant d'ací i d'allà podem trobar altres perles de calibre semblant a les precedents, perquè Joan Amades no ha fet només de compilador dels refranys de la tradició catalana, sinó que hi ha teoritzat a bastament en diversos moments de la seva obra.

Per fer-nos una idea de la magnitud de la seva obra escrita, quan ens referim a la bibliografia de Joan Amades, ens estem referint a més de

Fotografia escanejada de Joan Amades apareguda a la contraportada del *Refranyer català comentat* (1951).

VÍCTOR PÀMIES I RIUDOR

Paraules clau: paremiologia, refranys, Joan Amades, proverbis, llengua

Keywords: paremiology, sayings, Joan Amades, proverbs, language

Joan Amades és un autor d'una vasta obra folklòrica i paremiològica, potser qui més ha escrit sobre refranys i qui més n'ha recopilat en reculls temàtics ben diversos. Farem un tast de la presència dels refranys en l'obra d'Amades, sobre quin tractament els dona i quines informacions ens ofereix i posarem en valor els pròlegs i introduccions que obren i acoten cada volum que va publicar i que ens poden servir en molts casos d'estudis previs per a una bona història de la paremiologia catalana.

Joan Amades is an author who has published extensively about folklore and paremiology and perhaps the one who has written most widely about sayings, collecting them in several diverse thematic works. In this paper we will review the presence of sayings in Amades' works, how he uses them and what information he provides. We will also analyze the prologues and introductions for each of his published volumes which in many cases will provide the basis for a history of Catalan paremiology.

FOCUS

dues-centes obres completes, a banda d'articles, col·laboracions, conferències i altres materials que no han perviscut, com ara programes de ràdio i altres actes públics dels quals no ha quedat empremta (Prats *et al.*, 1990).

Joan Amades i Gelats (Barcelona, 23 de juliol de 1890 – 17 de gener de 1959) és un autor d'una biografia i bibliografia força estudiades, de les quals s'ha escrit molt. Hi ha contribuït el fet que sigui autor d'una obra extensa i diversa, la proximitat històrica del personatge (tot just celebrem enguany el 125è aniversari del seu naixement, només sis anys després d'haver commemorat el cinquantenari de la seva mort) i perquè han vetllat per la continuïtat del seu llegat, inicialment, la Consol Mallofré, cunyada seva, i posteriorment, l'Associació Cultural Joan Amades, dipositària dels drets d'autor, amb la finalitat de completar la publicació dels materials inèdits i de divulgar-ne els continguts. Això fa que sigui un autor conegut i reconegut en els àmbits de l'etnologia, el folklore i les tradicions populars.

D'aquesta obra ingent en farà una tria per fixar-me *només* en aquelles que es puguin inscriure dins l'àmbit temàtic de la paremiologia, la ciència que estudia els refranys, en un sentit prou ampli per poder-hi encabir aquelles obres que recullen fraseologia figurada en general (proverbis, refranys, locucions, modismes, jocs de paraules, etc.).

I concretament només en aquella obra publicada en vida seva, perquè he pogut comprovar que en edicions posteriors (i pòstumes), a banda d'intervenir-hi altres mans que les d'Amades, s'hi fa arrebega de materials posteriors que de cap manera podia haver recollit l'autor.

Serveixi d'exemple una anècdota que em va passar cercant informació sobre la frase feta *fer la fi del cagaèl·làstics*. M'encuriosia aquesta dita perquè és d'aquelles poques parèmies que podem datar i contextualitzar històricament amb cert rigor i seguretat.

L'expressió apareix en una auca dedicada a la mort del dictador Francisco Franco, el

20 de novembre de 1975, titulada *L'auca de l'enfadós (o la fi del cagaèl·làstics)*, publicada per Edicions de la Magrana el 1980, en un recull de Joan Crexell: *La fi del cagaèl·làstics. Poesia política anònima (1939-1979)*. Posteriorment el reedita com a opuscle l'Editorial el Llamp, el 1989, sota el títol *A Franco. Tretze poemes catalans (1939-1975)*. L'auca és atribuïda a Joan Oliver, Pere Quart, però com passa amb la majoria d'obres que han volgut ser pretesament anònimes, no tenim certesa que realment sigui una obra seva.

L'expressió vol dir «tenir una mala fi». I seria equivalent a altres expressions com *anar a mal borràs* o *fer la fi d'en Camot* (o d'en *Becaina*), que eren uns bandolers coneguts, l'un per la zona del País Valencià, l'altre per la zona de Girona. En castellà en dirien *acabar como el gallo de Morón*.

La documentació més antiga de la dita és del 1979, i la trobem en el llibre de Sever Perramon i Barnadas *Proverbis, dites i frases fetes de la llengua catalana*, publicat per Editorial Millà.

Sorprèn trobar-lo reproduït en la segona edició dels *Refranys personals*, de Joan Amades, publicat per Editorial Selecta, perquè la primera edició és de 1935 i això ens faria avançar unes quantes dècades l'aparició de la dita i desmuntaria la teoria que està dedicada al dictador Franco. Però aquesta segona edició no és fidel als continguts de la primera edició i prova d'això és que aquesta expressió hi és afegida. D'aquestes edicions en tenia cura Consol Mallofré, que va ser qui es va fer càrrec de l'obra i el llegat de Joan Amades, el seu cunyat. I en el cas d'aquesta segona edició és corregida i augmentada, encara que en cap lloc ens ho diguin i haguem d'acabar les dues edicions per poder-ho esbrinar.

Al pròleg del *Refranyer català comentat*, Amades fa un repàs de les obres que ha publicat sobre els refranys (fins al 1951):

Estudiant concretament el refranyer tenim publicats: *Origen i sentit d'alguns proverbis* (1933), *Paraules i modismes* (1933), *Refranys personals* (1935), *Refranys i dites* (1935), *Refranyer barceloní* (1935)

i *Refranys geogràfics* (1938), *La rondalla i el proverbi* (1938). Hem dedicat especial atenció als refranys referents al tema en els nostres llibres: *Vocabulari de la pesca* (1926); *Astronomia i meteorologia* (1930); *Costums populars de Barcelona* (1931); *Tradicions de la Seu de Barcelona* (1932); *El tres i el set, números meravellosos* (1933); *Popularitats dels números* (1933); *Enigmes populars* (1934); *El naixement, costums i creences* (1934); *Les esposalles, costums i creences* (1934); *Gegants, nans i d'altres entremesos* (1934); *Vocabulari dels pastors* (1932); *La mort, costums i creences* (1935); *Arts i oficis* (1935); *Divinitat del pa* (1935); *Vocabulari dels vells oficis del transport i els seus derivats* (1934); *Costums i tradicions d'hostals i tavernes* (1936); *La tradició dels llums de ganxo* (1935); *El diner* (1938); *Els rellotges de sol* (1938); *El porró* (1938); *Montserrat, tradicions i llegendes* (1947); *Poblet, tradicions i llegendes* (1947), *El llibre segons el poble* (1938). Hem publicat diverses obres a base gairebé únicament de refranys: *Calendari de refranys* (1933),

Oracioner i refranyer mèdic (1935), *Justícia popular* (1935), *Geografia popular* (1935), *Refranyer de les dones* (1936), *Llibre del temps que fa* (1938) i *Refranyer nadalenc* (1947). Com un complement editorial del llibre *Els xiquets de Valls* (1934), vam publicar un capítol dedicat als refranys referents a Roma i als originats en la representació popular de la Passió; i, en un extens capítol del nostre estudi sobre *Xilografies gironines* (1947), dedicat a les faules d'Isop, tractem dels refranys moralistes que clouen aquelles contarelles populars en el nostre refranyer (Amades 1951c: 16-17).

A partir d'aquesta selecció d'obres sobre refranys, fornida pel mateix autor, intentaré acostar-me al tractament que Joan Amades fa sobre la paremiologia i des de quins àmbits ho tracta.

Així, per exemple, *Origen i sentit d'alguns proverbis*, de 1933, publicada dins la «Biblioteca de Tradicions Populares», pot ser l'arquetip de

Alguns llibres de refranys de Joan Amades (2015).

VÍCTOR PÀMIES I RIUDOR

FOCUS

moltes altres obres que, amb un altre índex de parèmies o amb un altre centre d'interès, agrupa, sense cap ordre aparent (ni alfabètic ni ideològic), més o menys sentències, de les quals dona l'origen (sovint llegendari i poc sustentat), l'explicació i alguna anècdota o una altra per localitzar, datar i comprendre la dita en qüestió. Així, en aquest llibret recull una seixantena llarga d'expressions (llistades per ordre d'aparició en un índex al final de l'obra), entre les quals podem trobar *paga que és gata, treure faves d'olla, a perdiu per barba i peti qui peti, ésser una casa de barrets, fum de sabatots, treure la llana del clatell, amagar l'ou, córrer la Seca, la Meca i la Vall d'Andorra o ésser a la quinta forca*.

Mireu, a tall d'exemple, què explica de *fer-se'n les cinc pedres*: «Es diu també les tres, les set, i són qualificades així mateix de pedretes, en lloc de pedres. Equival a morir-se i es refereix al nombre variable de pedres usades antigament per a formar la sepultura ensorrada a terra formant com una caixa de pedra que envolta el cadàver» (Amades 1933c: 30).

Habitualment encapçalen l'obra un pròleg general i una introducció sovint més tècnica. En aquest cas el pròleg li serveix per introduir l'estudi del proverbi en català i diferenciar entre els grans proverbis, de sentit universal i compartit entre la majoria de cultures i llengües, i altres modismes o expressions més humils que són pròpies de cada llengua i provenen de la tradició oral i rondallística.

Hi explica també que aquest format el pren de les primeres publicacions de proverbis que va fer amb Sebastià Giralt el 1917, per a la revista *Excursions*, noticiari de la Secció d'Excursions de l'Ateneu Enciclopèdic Popular, en una secció folklòrica titulada «Les frases proverbials catalanes». I a continuació dedica la introducció a explicar els diferents tipus de parèmies, «aspecte que tampoc ha estat tractat en català, que nosaltres sapiguem» (Amades, 1933c: 11-12).

També l'any 1933 publica *Paraules i modismes*, en la mateixa col·lecció, on arreplega més de cent trenta expressions més, entre les quals *treure de polleguera, quedar-se a*

l'escapça, plegar el ram, no tenir suc ni bruc, pagar la patenta, fer forrolla, ésser un tarallírot, fer el paper de mec o ésser un capsigrany, per exemple. En aquest nou recull intenta fixar-se sobretot en modismes fets amb algun mot arcaic o obsolet que en complica la comprensió i el sentit.

Vegeu l'explicació que dona, per exemple, de *perdre l'oremus*:

Desorientar-se, perdre la seguretat d'una cosa. Els oremus són els senyals que hi ha en els missals per a indicar on s'ha de començar la missa i el rés, i el lloc on s'indiquen les funcions pròpies del dia. Perdre l'oremus equival, per tant, a perdre el punt del que cal fer, no saber com seguir i desorientar-se i caure en confusió (Amades, 1933d: 21).

Segueixen aquesta mateixa estructura les obres següents del 1935 i 1938: *Refranyis i dites* (Amades, 1935i) recull uns cent seixanta modismes comentats, amb un índex inicial; *Refranyis personals* (Amades, 1935j) recull cent trenta-cinc expressions que contenen algun nom de persona; *El refranyer barceloní* (Amades, 1935h) varia una mica l'estructura i el presenta en onze apartats, per agrupar-los temàticament, atès que d'algunes dites no en dona cap explicació i només en fa una llista. Podem trobar dites de la ciutat, dels barris, dels carrers, dels costums, de la gent o de la tradició, entre d'altres. Són gairebé cinc-cents modismes relacionats d'alguna manera amb Barcelona i el seu entorn.

Els *refranyis geogràfics* mantenen la mateixa estructura, però la tria ve condicionada perquè els modismes continguin algun topònim major català. No he trobat aquesta obra datada el 1938, però sí un antecedent el 1937, quan Joan Amades publica sis lliuraments al *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya*, entre els números 504 i 511, que contenen més de 125 dites tòpiques (Amades, 1937). I a *La rondalla i el proverbi* (Amades, 1938e) recull gairebé un centenar de modismes originats en rondalles, com per exemple *ara li fan el mànec; qui no et conegui, que et compri; salta borni, que hi ha un rec, o fermar els gossos amb llonganisses*.

Mireu què explica del modisme *vendre duros a quatre pessetes*, habitualment atribuït a Santiagu Rusiñol, però potser d'un origen prou més remot:

Donar una cosa per un preu molt més baix que el que li és propi. Conten que el popular Saladrígues, famós barceloní de primeries del segle XIX, un diumenge al matí, quan tothom anava a prendre el sol a les muralles, posà a terra una gran parada de duros i digué que els venia a quatre pessetes. Al moment es reuní gran gentada; tothom mirava els duros, però els tornaven a deixar creient-los falsos, fins que un eixerit es disposà a comprar-los tots. En Saladrígues li objectà, aleshores, que havien d'ésser quatre pessetes de les dites «columnàries», o sigui de les encunyades durant el regnat de Carles III, les quals en lloc de quatre rals en valien cinc. El negoci no tenia cap gràcia, puix que quatre pessetes columnàries ja valien un duro. L'acudit féu sort, i donà lloc al refrany.

En aquest grup, doncs, hi trobem comentades més d'un miler de parèmies.

En altres reculls i vocabularis, tracta el tema dels refranys d'una manera complementària a tot un seguit d'informació diferent que ofereix sobre un tema determinat, com és el cas del *Vocabulari de la pesca* (1926), *Arts i oficis* (1935a), *El diner* (1938a) i alguns altres que Amades detalla en un segon grup.

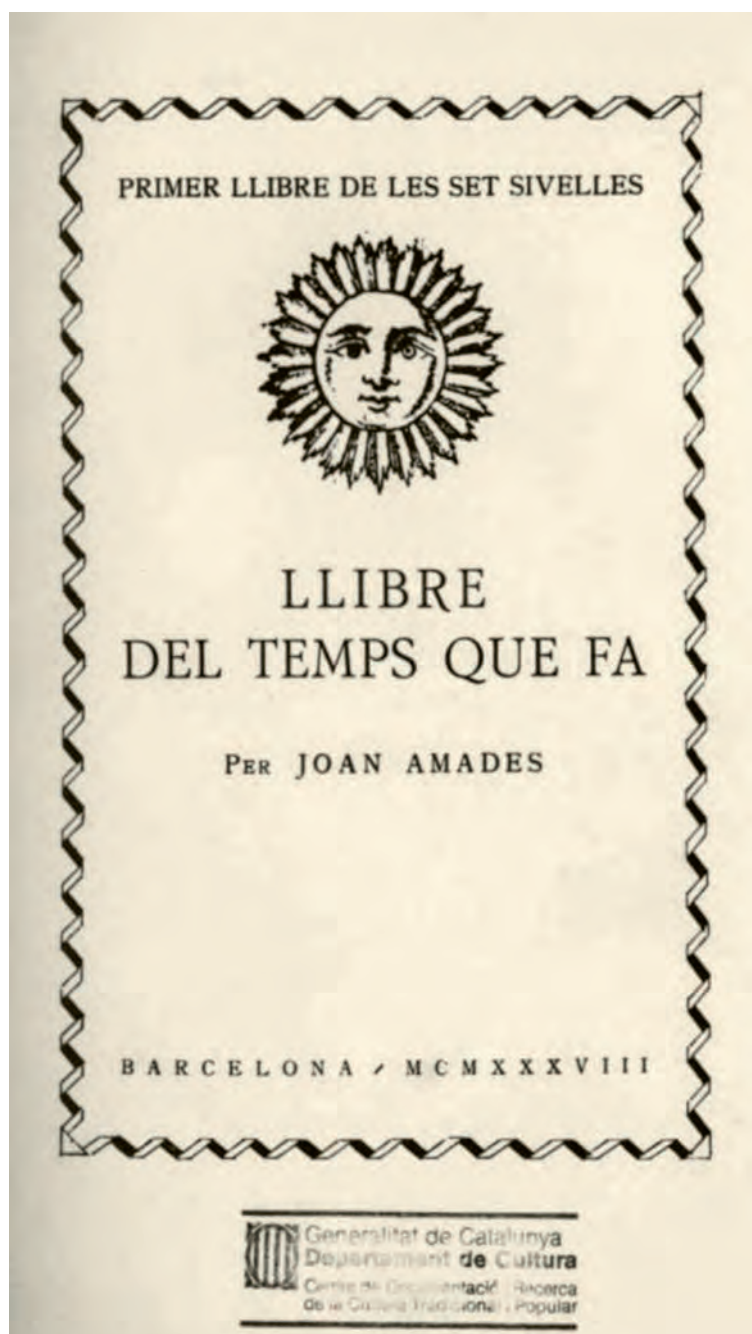
I finalment, tot un altre seguit d'obres se sustenten gairebé únicament en el contingut paremiològic, com pot ser el cas del *Calendari de refranys* (1933a), que pot ser un antecedent del *Costumari català* que publicarà el 1951, on recull dites sobre el dia, la setmana, els mesos, les estacions i l'any; l'*Oracioner i refranyer mèdics* (1935g), on classifica els refranys en apartats com ara dels doctors, del mal i de la salut, dels remeis, del menjar o de la mort, entre d'altres. Una estructura semblant, repetida a *Justícia popular* (1935c), on els temes tenen a veure amb la llei, jutges i advocats, l'honor, la justícia o el costum. Mentre que el *Refranyer de les dones* (1936b) s'estructura en els diferents estats de la dona —des de donzella a vella, passant

per casada, mare, filla, sogra i nora— i en uns reculls temàtics sobre la tafaneria, el treball, la moralitat, els amors i altres consells, on les tirallongues de refranys abunden més que les explicacions detallades, que trobàvem en les obres precedents del primer apartat.

En conclusió, podem dir que en l'obra de Joan Amades els refranys i les dites en general hi són ben presents, no sempre com a tema central de totes les obres, però sí amb una presència molt singular i destacada. D'una manera dispersa i força tematitzada, podem obtenir importants reculls sobre temàtiques ben diverses i modis-

Coberta escanejada del *Llibre del temps que fa* (1938), de Joan Amades (2015).

VÍCTOR PÀMIES I RIUDOR

FOCUS

mes i proverbis ben explicats i documentats quant a l'origen i el significat.

Altra cosa és que cerquem variants formals, dialectològiques o saber d'on ha sortit tota aquesta informació, que tot sovint se sus- tenta en enquestes transcrits de viva veu per Amades o algun dels seus col·laboradors i sovint interpretades per altres persones a partir d'aquests materials aplegats.

Penso que ens hem de felicitar que encara avui, que es commemora el 125è aniversari del seu naixement, aquest llegat hagi pervis- cut i que els estudiosos es puguin acostar a l'obra de Joan Amades a través del seu fons bibliogràfic, de part dels seus materials de despatx i amb l'edició curosa de la seva abun- dosa bibliografia.

També cal acostar-se i beure amb deteni- ment dels sucosos pròlegs i introduccions que encapçalen i descriuen la seva obra fol- klòrica i paremiològica.

Podem pensar que tots aquests antecedents van fornir-li el material necessari per arreple- gar els 25.000 refranys del *Cançonner* del 1951 i el detall de les explicacions del *Costumari català*, on podem trobar més de cinc mil refranys explicats i contextualitzats dins el cicle de l'any i les festivitats del calendari. ■

BIBLIOGRAFIA

- Amades i Gelats, J.** (1926) *Vocabulari de la pesca*. Barcelona.
- (1930) *Astronomia i meteorologia*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- (1931) *Costums populars de Barcelona*. Barcelona.
- (1932a) *Tradicions de la Seu de Barcelona*. Barcelona: Centre Excursionista de Catalunya.
- (1932b) *Vocabulari dels pastors*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- (1933a) *Calendari de refranys*. Barcelona: La Neotípi.
- (1933b) *El tres i el set números meravellosos*. Barcelona: La Neotípi.
- (1933c) *Origen i sentit d'alguns proverbis*. Barcelona: La Neotípi.
- (1933d) *Paraules i modismes*. Barcelona: La Neotípi.
- (1933e) *Popularitat dels números*. Barcelona: La Neotípi.
- (1934a) *Enigmes populars*. Barcelona: La Neotípi.
- (1934b) *El naixement, costums i creences*. Barcelona: La Neotípi.
- (1934c) *Els xiquets de Valls*. Barcelona: La Neotípi.
- (1934d) *Gegants, nans i d'altres entremesos*. Barcelona: La Neotípi.
- (1934e) *Les esposalles, cos- tums i creences*. Barcelona: La Neotípi.
- (1934f) *Vocabulari dels vells ofi- cis del transport i els seus deri- vats*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- (1935a) *Arts i oficis*. Barcelona: La Neotípi.
- (1935b) *Geografia popular*. Barce- lona: La Neotípi.
- (1935c) *Justícia popular*. Barce- lona: La Neotípi.
- (1935d) *Divinitat del pa*. Barce- lona: La Neotípi.
- (1935e) *La mort, costums i cre- ences*. Barcelona: La Neotípi.
- (1935f) *La tradició dels llums de ganxo*. Barcelona.
- (1935g) *Oracioner i refranyer mèdic*. Barcelona: La Neotípi.
- (1935h) *Refranyer barceloní*. Barcelona: La Neotípi.
- (1935i) *Refranys i dites*. Barcelo- na: La Neotípi.
- (1935j) *Refranys personals*. Barcelona: La Neotípi. [2a ed., Editorial Selecta, 1980].
- (1936a) *Costums i tradicions d'hostals i tavernes*. Barcelona: Club d'Esports de Muntanya.
- (1936b) *Refranyer de les dones*. Barcelona: La Neotípi.
- (1937) «Refranys geogràfics». Dins *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya*, 504: 117-122; 505: 141-146; 507: 187-194; 509: 238-243; 510: 259-266; 511: 289-297.
- (1938a) *El diner*. Barcelona: Calmell.
- (1938b) *El llibre segons el poble*. Barcelona: La Neotípi.
- (1938c) *El porró*. Barcelona: La Neotípi.
- (1938d) *Els rellotges de sol*. Barce- lona: La Neotípi.
- (1938e) *La rondalla i el proverbi*. Barcelona: Calmell.
- (1938f) *Llibre del temps que fa*. Barcelona: La Neotípi.
- (1938g) *Refranys geogràfics*. Barcelona.
- (1947a) *Montserrat, tradicions i llegendes*. Barcelona: La Llu- menera.
- (1947b) *Poblet, tradicions i lle- gendes*. Barcelona: Ayma.
- (1947c) *Refranyer nadalenc*. Barcelona: Barcino.
- (1947d) *Xilografies gironines*. Girona: J. M. Gironella.
- (1951a) *Costumari català*. Barce- lona: Ed. Salvat. 5 vol.
- (1951b) *Folklore de Catalunya. Cançonner*. Barcelona: Ed. Selec- ta. 3a ed. 1982.
- (1951c) *Refranyer català comen- tat*. Barcelona: Ed. Selecta.
- Amades, J.; Giralt, S.** (1917) [Sec- ció: Les frases proverbials catala- nes]. Dins *Excursions*.
- Calsapeu, J.** (2008) «Espigolant dins l'antigor», de Jaume Alzamora». Blog *Ucronies*. (<http://joancalsapeu.blogspot.com.es/2008/07/espigolant-dins-lantigor-de-jaume.html>) [Consulta: 12 de maig de 2015]
- Crexell, J.** (1989) *A Franco. Tretze poemes catalans (1939-1975)*. Barcelona: El Llamp.
- Perramon i Barnadas, S.** (1979) *Proverbis, dites i frases fetes de la llengua catalana*. Barcelona: Editor- ial Millà.
- Prats, Ll.; Llarroja, A.; Polo, J.; Pu- jol, C.** (1990) «Catàleg bibliogràfic». *El món de Joan Amades*. Barcelo- na: Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, 193-247.